

Kant kielen ja kommunikaation suhteesta ajatteluun ja objektiivisuuteen

MATTI SAARNI

1. Johdanto

Ajattelun säännöistä jotkin ovat universaaleja sääntöjä, jotka pätevät yksittäisistä kohteista erotuksetta. Täten on myös olemassa universaalit kielen säännöt. Tällainen kielioppi ei sisällä sanoja, [...] vaan pikemminkin ainoastaan kielen muodon. Me voimme esittää itsellemme ajattelun universaalin opin. Tämä universaali ajattelun oppi on nimeltään logiikka, ymmärryksen oppi. Se on valmistelua kohteiden ajattelemista varten.¹

[...] kun loogikot sanovat, että lause on sanoiksi puettu arvostelma, ei se tarkoita mitään, eikä määritelmä ole minkään arvoinen. Sillä

¹ Kant, LD-W 24:693; oma suomennokseni. Viittaukset *Puhtaan järjen kritiikkiin* standardinmukaisin A/B -editiomerkinnoin; muut viittaukset AA:n sivunumeroihin. Niissä tapauksissa, joissa käytän aiemmin julkaistua suomennosta, esitän lisäksi suomennoksen sivunumerot. Poikkeus tähän on *Puhtaan järjen kritiikki*, jonka kohdalla vakiintunut käytäntö on ilmoittaa vain alkuperäiset A/B-editioiden sivunumerot, sillä ne on aina merkitty myös käännöksiin.

miten he kykenevät ajattelemaan arvostelmia ilman sanoja?²

Ihminen ei ymmärrä mitään, ennen kuin voi kommunikoida sen toisille.³

Yllä olevat katkelmat esittävät ja edustavat eri puolia Kantin näkemyksestä kielen ja ajattelun suhteesta. On selvää, että vaikka katkelmat eivät suoranaisesti ole ristiriidassa keskenään, ne vähintäänkin korostavat eri asioita. Ensimmäisessä katkelmassa Kant puhuu kielten universaalista tai yleisestä kieliopista, jonka hän samastaa logiikkaan, ”ymmärryksen oppiin”. Tällaisessa näkemyksessä kielellä ei välttämättä tarvitse olla perustavaa roolia kohteiden ajattelemisen ja objektiivisuuden kannalta, vaan on mahdollista ajatella kielen yksinkertaisesti heijastavan kokemuksen ja objektiivisen arvostelemisen perustavampia ehtoja, ennen kaikkea aistimellisuuden muotoja ja ymmärryksen käsitteitä. Toinen ja kolmas katkelma taas tuntuvat puhuvan kielestä käytännöllisempänä, sosiaalisena toimintana. Jos voimme nimittää ensimmäisen katkelman sanatonta, universaalialia grammatiikkaa jonkinlaiseksi ajattelun ja kielen *transsendentaaliseksi* aspektiksi – Kanthan sanoo tämän olevan valmistelua kohteiden ajattelemista varten – niin kahdessa jälkimmäisessä katkelmassa Kant tuntuu pitävän myös aktuaalista kielellistä kommunikaatiota ymmärtämisen ja arvostelmien ajattelemisen ehtona. Kantin kielikäsitteessä näyttää täten olevan jonkinlainen jännite, jota pyrin nyt purkamaan.

² Kant, LW, AA 24:934; oma suomennokseni. Monien kommentaattoreiden (esim. J. Michael Young) tavoin luen tässä ”arvostelman” ja ”lauseen” käänteisesti alkuperäiseen tekstiin nähden: ”Wenn aber die Logici sagen: ein Urtheil ist ein Satz in Worte eingekleidet: so heißt das nichts, und diese definition taugt gar nichts. Denn wie werden sie Urtheile denken können ohne Wörter?” Luenta ei kuitenkaan vaikuta varsinaiseen väitteeseen siitä, että jo arvostelman ajatteleminen – ja täten olemassaolo – vaatii kieltä.

³ Kant, LD-W 24:781; oma suomennokseni.

Tarkoitukseni tässä tekstissä on tarkastella sitä, pitikö Kant kieltä ja kommunikaatiota olennaisina tekijöinä ajattelulle ja objekteja koskevien arvostelmien tekemiselle. Nojaten osittain Michael N. Forsterin tutkimukseen esitän, että ainakin loppupuolella uraansa Kant tuntuu kallistuvan sille kannalle, että kieli ja ajattelu ovat vahvasti, jopa elimellisesti, toisistaan riippuvaisia.⁴ On kuitenkin aiheellista kysyä, miksi Kant ei tässä tapauksessa kirjoittanut enempää ja selvemmin kielen ja kommunikaation merkityksestä ajattelulle ja objektiiviselle arvostelulle. Kantin kirjoituksiin ja luentoihin perustuvan kannan selvittämisen lisäksi pyrinkin vastaamaan myös kysymykseen siitä, aiheuttaisiko kielen ja kommunikaation roolin huomioiminen jännitteitä Kantin transsendentaaliseen idealismiin, vai onko kyse pikemminkin siitä, että Kant yksinkertaisesti piti kielen ja ajattelun yhteyttä selviönä, joka ei vaadi sen enempää teoretisointia.

Kantin filosofian painopiste ei tunnetusti ole kielessä ja kommunikaatiossa, eivätkä näihin liittyvät kysymykset ole niitä, joiden yhteydessä Kant useimmiten nostetaan esiin. Pikemminkin Kantin filosofiaa on jo miltei ilmestymisestään asti kritisoitu siitä, ettei se näytä huomioivan kieltä lähes lainkaan.⁵ Silti Kantin suhdetta kielifilosofiaan on nähdäkseni syytä tutkia tarkemmin sekä Kantin objektiivisuuskäsityksen että kielifilosofian historiallisen ymmärtämisen kannalta. Vaikka Kant ei nimittäin koskaan varsinaisesti konstruoinutkaan omaa kielifilosofiaansa⁶, erityisesti luennoillaan hän esitti kielestä ja kommuni-

⁴ Forster 2012.

⁵ Ks. esim. Perconti 1999, 19–20. Sekä Herder että Hamann kirjoittivat omat ”Metakritiikkinsä”, joissa syyttivät Kantia kielen merkityksen sivuuttamisesta.

⁶ Ks. esim. Perconti 1999, 7–20; Michael N. Forsterin (2012) mukaan Kant jatkoi pitkään sellaista valistusajattelulle tyypillistä dualismia ideoiden/ajattelun ja kielen käytön välillä, jossa nämä toiminnat eivät varsinaisesti ole riippuvaisia toisistaan. Kuitenkin Kant sai vaikutteita myös tuloaan tekevästä ajatuksesta, jonka mukaan ajattelu ja kielenkäyttö ovat vahvasti toisistaan riippuvaisia. Tätä ajatusta kehittivät

kaatiosta monia huomioita, jotka ovat valaisevia myös pyrittäessä hahmottamaan hänen käsitystään objektiivisuudesta. Tässä tekstissä tukeudunkin vahvasti Kantin logiikan luentoihin, jotka nähdäkseni eivät välttämättä ole ristiriidassa hänen varsinaisten kirjoitustensa, kuten *Puhtaan järjen kritiikin*, kieltä koskevien huomioiden kanssa. Pidän lähtökohtanani sitä, että haluttaessa selvittää kielen ja kommunikaation merkitystä ajattelulle ja objektiivisuudelle Kantin filosofiassa, keskeistä on kysymys siitä, ovatko kieli ja kommunikaatio olennaisia elementtejä (objektiivisten) arvostelmien mahdollisuuden kannalta.

2. Teorettinen konteksti

Lähestyn Kantin käsitystä kielen ja kommunikaation suhteesta ajatteluun ja objektiiviseen arvostelemiseen sijoittamalla Kantin kahteen teorettiseen viitekehykseen. Nämä ovat (1) Charles Taylorin kielifilosofinen erottelu HLC-teorioihin (Hobbes, Locke, Condillac) ja HHH-teorioihin (Herder, Hamann, Humboldt) sekä (2) Michael N. Forsterin vastakkainasettelu perinteisen valistuksen kielifilosofian ja Herderin ja Hamannin kielifilosofian välillä. Toiseksi pyrin tämän pohjalta kysymään, millaisia implikaatioita Kantin kielifilosofialla on hänen transsendentaaliselle idealismilleen ylipäänsä, ja olisiko Herderin ja Hamannin kielifilosofisten pääväitteiden hyväksyminen⁷ olennaisesti ristiriidassa Kantin filosofian kanssa. Esitän, ettei Kant olisi voinut hyväksyä kaikkia HHH-teorioiden väitteitä, mutta ainakin uransa loppuvaiheessa olisi voinut hyväksyä osan Herderin ja Hamannin näkemyksistä – tulkittuna tavalla, jota Forster (2012) on puolustanut. Kantille kielessä olennaisinta on sen universaali transsendentaalinen funktio, joka perustuu sen loogiseen muotoon, mutta hän näkee välttämättömäksi myös kie-

– luultavasti Leibnizin ja Wolffin pohjalta – ennen kaikkea Herder ja Hamann. Forsterin väitteen mukaan Kant muutti ennen kaikkea Herderin ja Hamannin vaikutuksesta kantaansa kielen ja ajattelun suhteesta ei-dualistiseksi.

⁷ Sellaisessa muodossa kuin Forster ne esittää.

len aktuaalisen, sosiaalisen käytön. Niinpä Kantin transsendentaalifilosofiaa ja sen osana myös hänen (myöhäistä) käsitystään kielestä voidaan pitää edeltäjänä ja vaikuttajana monille myöhemmille, transsendentaalisia argumentteja hyödyntäville kielifilosofoille ja kielitieteilijöille, kuten Humboldtille, Peircelle, Wittgensteinille ja Heideggerille.⁸

Charles Taylor jaottelee kirjassaan *The language animal* (2016) modernin kielifilosofian kahteen toisistaan merkittävästi poikkeavaan traditioon, joita hän kutsuu HLC-teorioiksi ja HHH-teorioiksi. Lyhyesti sanottuna HLC-teoriat, joita Taylor kuvaa *osoittaviksi* (*designative*) ja *atomistisiksi*, perustuvat näkemykseen, jonka mukaan kieli kuvaa jo olemassa olevaa sisältöä, kuten ideoita tai ajatuksia, joita vastaavien sanojen merkitys muodostuu ennen kaikkea suhteesta ideoiden tarkoittamiin tai representoimiin kohteisiin. Tällaisissa teorioissa kielen paikka on ikään kuin ajattelun ja kognitiivisten perustoimintojen ”päällä”, siinä mielessä, että näitä voidaan kuvata tai tarkastella viittaamatta kieleen.⁹ Kielen tehtävä on siis lähinnä ”koodata” ajatuksia, ja kommunikaation tehtävä on välittää näitä koodeja muille. Sanojen tehtävä taas on ennen kaikkea osoittaa tai merkitä kohteita, minkä vuoksi Taylor kutsuu HLC-teorioita *osoittaviksi*.¹⁰

HHH-teorioita Taylor taas nimittää *perustaviksi* (*constitutive*) ja *holistisiksi*, sillä niissä kieli on olennaisesti määrittävämmässä ja perustavammassa suhteessa ajattelun kokonaisuuteen. HHH-teorioissa kielen ensisijainen tehtävä ei ole nimetä kohteita, vaan mahdollistaa inhimillinen toiminta, reflektiivinen (itse-)tietoisuus, ajattelu, yhteisöllisyys ja inhimillisyys ylipäänsä. Mitään näistä ei voida tarkastella ilman viittausta kieleen, joka on olennainen ja välttämätön elementti kaikessa inhimillisessä toiminnassa, ja joka mahdollistaa sekä intentionaalisuuden että mahdollisuuden olla oikeassa tai väärässä.¹¹

⁸ Ks. Perconti 1999, 21–26.

⁹ Ks. Taylor 2016, 3–4.

¹⁰ Taylor 2016, 104–106.

¹¹ Ks. Taylor 2016, 3–25.

Michael N. Forsterin käsitys vastaa pitkälti Taylorin esitystä; Forsterin mukaan valistusfilosofit yleisesti ottaen olivat käsittäneet ajattelun, käsitteiden ja ideoiden suhteen kieleen hyvinkin dualistisesti; ajattelu ja käsitteet olivat pitkälti erotettavissa niistä kielellisistä ilmauksista, jotka ne sattuivat samaan, ja olivat periaatteessa olemassa ikään kuin autonomisesti, ilman näitä ilmauksia. Tällaisessa näkemyksessä kielen tehtävä on lähinnä toimia muistamisen apuvälineenä ja ennen kaikkea kommunikaation mahdollistajana.¹² Tätä käsitystä vasten Forster esittää Herderin ja Hamannin pääväitteet seuraavina argumentteina:

- (1) Ajattelu on olemuksellisesti kielestä riippuvaa ja sen rajoittamaa (Hamannin mukaan jopa identtistä kielen kanssa) – t.s. henkilö kykenee ajattelemaan vain, jos hänellä on kieli, ja hän voi ajatella vain sellaista, minkä hän kykenee ilmaisemaan kielellisesti.
- (2) Käsitteet tai merkitykset eivät ole sellaisia kielestä riippumattomia asioita, joina suuri osa filosofisesta perinteestä on niitä pitänyt, kuten viittauskohteita, platonisia muotoja, tai kartesiolaisten ja brittiläisten empiristien suosimia mentaalisia ”ideoita”, vaan – sanojen käyttöä.¹³

En tässä tahdo kyseenalaistaa Forsterin tulkintaa vaan pidän sitä tarkoitukseni kannalta riittävänä kuvauksena Herderin ja Hamannin pääväitteistä. Voidaan kuitenkin huomata, ettei Forsterin muotoilu yksiselitteisesti sisällä Herderille olennaista väitettä kielen historiallisuudesta; Herderin mukaan kieli ei ole sellainen ihmiselle sisäsyntyinen ominaisuus, jonka jokainen ihminen itse tuo mukanaan maailmaan, vaan kieli on olennaisesti olemassa sosiaalisesti ja historiallisesti.¹⁴ Tämä Herderin

¹² Forster 2012, 485.

¹³ Forster 2012, 485–486; oma suomennokseni. Nähdäkseni on ilmeistä, että tällä ajatuksella on yhteys Wittgensteiniin, joka kirjoittaa *Filosofisissa tutkimuksissa*: ”Sanan merkitys on sen käyttö kielessä.” (Wittgenstein 1999, §43.)

¹⁴ Ks. Herder 2002, 154–155.

kielen sosiohistoriallisuutta korostava näkemys voidaan nähdä monien myöhempien kielifilosofien, kuten Humboldtin ja myöhemmin esimerkiksi Wittgensteinin ja Heideggerin näkemysten taustalla.

3 Kant kielen, ajattelun ja arvostelemisen suhteesta

Joidenkin tutkijoiden, kuten Michael Wolffin ja Reinhard Brandtin mukaan, Kant piti ajattelua ja arvostelemista jossain määrin elimellisesti kielellisenä.¹⁵ Antropologian luennoillaan Kant todella sanookin, että ”ajattelu on puhumista itsen kanssa”.¹⁶ Tämän perusteella hänen näkemyksensä voisi hyvinkin olla yhteensopiva Herderin ja Hamannin pääväitteiden kanssa. Kant ei kuitenkaan koskaan rakentanut tai edes esittänyt omaa kielifilosofiaansa, vaan käytännössä lainasi näkemyksensä muilta.¹⁷ Tässä tapauksessa näkemykset ovat selvimmin peräisin ensinnäkin Leibniz–Wolffilaisesta filosofiasta, jonka Kant tietysti tunsu hyvin, ja myöhemmin Herderiltä ja Hamannilta, joiden kielifilosofiaan Kant myös todistetusti oli tutustunut. Tuen Forsterin väitettä, että Herderin ja Hamannin vaikutus näkyy Kantin kielikäsitteissä varsinkin hänen uransa loppupuolella.

Pietro Percontin (1999) mukaan Kantin filosofia ei sisällä varsinaista kieliteoriaa, vaan vain perusteet sellaiselle; Kant ei itse koskaan kehittänyt teoriaa loppuun, vaan ikään kuin pysähtyi sen reunalle ja tutki vain esikielellisiä ehtoja, jotka tekevät kielellisen merkityksen mahdolliseksi.¹⁸ Vaikka Kant ei siis esittänyt kieliteoriaa, hänen filosofiansa voidaan katsoa sisältävän ainekset, joiden pohjalta sellainen voidaan jossain määrin konstruoida. Tässä mielessä voidaan puhua kantilaisesta kieliteoriasta tai lingvistiikasta; ei siis vain viittauksena Kantin filosofian

¹⁵ Forster 2012, 488–490; Wolff 1995; Brandt 1991.

¹⁶ Kant, *An*, 7:192.

¹⁷ Forster 2012, 509.

¹⁸ Perconti 1999, 19.

implikaatioihin, vaan myös sen pohjalta kehiteltyihin lingvistiisiin teorioihin.¹⁹ Voidaan myös kysyä missä määrin Kantin transsendentaalifilosofian projekti on osaltaan vaikuttanut joihinkin myöhempiin kielifilosofisiin teorioihin. Vaikka Kant ei ole varsinainen kielifilosofi, esimerkiksi Charles Taylor katsoo hänen yhdessä HHH-teorioiden kanssa luoneen pohjan monille myöhemmille teorioille, jotka sisältävät Kantin transsendentaalisen deduktion mallin mukaisia transsendentaalisia ehtoja.²⁰

Oman kysymyksenasetteluni kannalta on tärkeää, että Kantille ajatteleminen on lähtökohtaisesti arvostelmien tekemistä.²¹ Tähän näkemykseen perustuen olennainen kysymys onkin seuraava: tarvitaanko arvostelemiseen kieltä tai ovatko arvostelmat jopa olemuksellisesti kielellisiä? Onko kieli arvostelmien ehto? Tekstini alussa näimme Kantin vastaavan:

[...] kun loogikot sanovat, että lause on sanoiksi puettu arvostelma, ei se tarkoita mitään, eikä määritelmä ole minkään arvoinen. Sillä miten he kykenevät ajattelemaan arvostelmaa ilman sanoja?²²

Katkelman perusteella arvostelmat näyttävät todella olevan Kantille elimellisesti kielellisiä; ilman kieltä ja sen sisältämiä sanoja ei ole mahdollista ajatella arvostelmia. Tämä ei tietenkään tarkoita, että jokin yksittäinen luonnollinen kieli olisi objektiivisen ajattelun universaali ehto samassa mielessä kuin aistimellisuuden muodot ja ymmärryksen käsitteet ovat. Pikemminkin kyse on siitä, että samoin kuin tarvitsemme aistimellisuuden muotojen lisäksi aistimellista materiaa, jota saamme vain aistien kautta, tarvitsemme ymmärryksen käsitteiden käyttöön historiallista, sanallista kieltä. Tähän tarkoitukseen ei riitä

¹⁹ Esimerkiksi Robin M. Muller (2012) on yrittänyt rakentaa kantilaista kieliteoriaa saussurelaisesta näkökulmasta.

²⁰ Taylor 2016, 14–16. Näistä esimerkkeinä Taylor mainitsee Wittgensteinin, Heideggerin ja Merleau-Pontyn.

²¹ Ks. esim. Kant, A 69/B 94, A 70/B 95.

²² Kant, LW, AA 24:934; oma suomennokseni.

pelkkä kielen abstrahoitu muoto, mutta Kantin näkemyksessä kaikki luonnolliset kielet perustuvat samalle universaalille kieliopille. Kantin mukaan tavallisesti käyttämämme kieli sisältääkin jo kaiken sen, minkä transsendentaalifilosofia vaivalla saa ilmaistua – siis ennen kaikkea kategoriat, joita ilman kokemus ei olisi mahdollista.²³ Kuten jo totesin, Forsterin esittämä tulkinta Herderin ja Hamannin pääväitteistä (1 ja 2) ei suoraan sisällä väitteitä kielen olemuksellisesta historiallisuudesta, mutta merkitysten tai käsitteiden riippuvuus sanojen käytöstä toki implikoi sitä, että kieli on ainakin jossain määrin olennaisesti kontingenttia. Kyse on siis siitä, pidetäänkö kielen määräävänä tai keskeisenä piirteenä (universaalia) kielioppia vai puhuttua, historiallista ja muuttuvaa kieltä. Ymmärryksen kategorioiden kannalta keskeistä Kantille on tietysti näistä ensimmäinen eli kielioppi:

Ainakin se on varmaa, että kaikki kielet voidaan niiden tärkeimpiin periaatteisiin nojautuen palauttaa kielioppiin. Kielioppi taas on tietysti ymmärryksen oppi. Sillä kuten sielumme yhdistää käsitteitä, täytyy sanojakin yhdistää.²⁴

Kantille olennaista on, että kielioppi on sidottu logiikkaan, tai on oikeastaan osa sitä, minkä vuoksi kaikki rationaaliset ja objektiivisuuteen kykenevät kielet ovat pohjimmiltaan logiikan määräämiä. Juuri tämä sitoo kielellä ilmaistavat arvostelmat ja todellisuutta koskevat peruskäsitteet eli kategoriat välttämättä yhteen. Kantin mukaan on siis olemassa universaali kielioppi, jonka rakenne voidaan esittää loogisesti. Yksittäiset, luonnolliset kielet tietysti eroavat monin tavoin toisistaan, mutta kielillä ylipäänsä on Kantin mukaan universaali olemus tai muoto, joka vertautuu logiikkaan: "sanat ovat kielen materia, mutta kielioppi on sen muoto. Täten ymmärryksen muotoa tutkiva tiede on nimeltään logiikka"²⁵.

²³ Ks. Kant, MM, 29:804.

²⁴ Kant, LW 24:790, oma suomennokseni.

²⁵ Kant, LW 24:791, oma suomennokseni.

Kantin filosofialle tyypillisesti sekä kieli että ymmärrys kokonaisuudessaan voidaan jakaa materiaan ja muotoon. Kielen kohdalla muotoa on kielioppi ja ymmärryksen kohdalla logiikka. Kantin mukaan ”logiikka on suhteessa ymmärryksen kokonaiskäyttöön siten kuin kielioppi on kieleen”.²⁶ Tämä näkemys implikoi nähdäkseni sitä, että kuten ymmärrys toimii logiikan sääntöjen mukaisesti, niin myös kielenkäyttö tapahtuu kieliopin sääntöjen mukaisesti, olipa kielen käyttäjä näistä säännöistä tietoinen tai ei. Näin ollen kielioppi determinoi aktuaalista kielenkäyttöä, eikä päinvastoin. Edelleen juuri tämä kaikille yhteinen ja välttämätön säännönmukaisuus on se, mikä perustaa mahdollisuuden myös kielten objektiivisuudelle. Olennaista on, että kaikkien kielten sisältämä universaali tai yleinen kielioppi ikään kuin heijastaa objektiivisuuden mahdollistavia yleisiä arvostelmuotoja, joihin yksittäisten kielten eroavuudet eivät vaikuta:

Ajattelun säännöistä jotkin ovat universaaleja sääntöjä, jotka pätevät yksittäisistä kohteista erotuksetta. Täten on myös olemassa universaalit kielen säännöt. Tällainen kielioppi ei sisällä sanoja, [...] vaan pikemminkin ainoastaan kielen muodon. Me voimme esittää itsellemme ajattelun universaalin opin. Tämä universaali ajattelun oppi on nimeltään logiikka, ymmärryksen oppi. Se on valmistelua kohteiden ajattelemista varten.²⁷

Vaikka Kant siis saattoikin pitää kieltä yleensä ajattelemisen ehtona, lienee selvää, ettei hän pitänyt luonnollisten kielten eroja filosofisesti merkittävinä, kun taas Herder ja Hamann korostivat kielten erojen synnyttävän ratkaisevasti toisistaan eroavia ajattelutapoja ja maailmankatsomuksia. Sekä *Puhtaan järjen kriitikissä* että useilla luennoilla Kant väittääkin filosofoinnille olevan jopa eduksi, että se tehdään kuolleella kielellä.²⁸ *Puhtaan*

²⁶ Kant, LB 24:24, oma suomennokseni.

²⁷ Kant, LD-W 24:693; oma suomennokseni.

²⁸ Tietenkään Kant ei itse aina tehnyt niin; kirjoittihan hän suuren osan tuotannostaan saksaksi, joka tuohon aikaan oli vasta muotoutumassa

järjen kritiikissä Kant esittää syitä kuolleen kielen käyttämiselle, mutta myös näkemyksensä siitä, miten ajattelu ja ymmärrys ovat riippuvaisia kielellisestä ilmaisusta:

Kieltemme suuressa runsaudessakin ajattelevalta mieleltä on usein kadoksissa ilmaus, joka vastaa täydellisesti sen käsitettä, eikä se tämän puutteensa takia voi tulla muiden eikä edes itsensä todella ymmärtämäksi. Uusien sanojen työstäminen on lainsäätämisen julkeutta kielessä, mikä harvoin onnistuu, ja ennen kuin ryhdytään tähän epätoivoiseen keinoon, on suositeltavaa kääntyä kuolleen ja oppineen kielen puoleen: josko tämä käsite yhdessä siihen sopivan ilmauksensa kanssa löytyisi siitä? Ja vaikka ilmauksen vanha käyttö olisikin keksijöidensä tarkkaamattomuuden takia tullut hieman häilyväksi, on silti parempi vakiinnuttaa merkitys, joka sillä alun perin oli (vaikka jäisikin epäilyksenalaiseksi, oliko silloin mielessä juuri sama merkitys), kuin turmella puuhansa tekemällä itsensä mahdottomaksi ymmärtää.²⁹

Kuolleen kielen käytön etuina ovat ainakin vakiintuneet merkitykset ja riippumattomuus erilaisista kielen muunnelmista tai trendeistä. Erityisen huomionarvoista lainauksessa kuitenkin on se, että Kantin mukaan ihminen ei voi ymmärtää muita tai edes itseään ilman ajattelun kielellistä ilmausta, siis ilman kieltä. Kant vaikuttaa ajattelevan, että ajattelu ja käsitteet ovat jossain mielessä olemassa ennen ja irrallaan kielestä, mutta toisaalta vasta kielen avulla ne tulevat ymmärretyiksi. Tällöin on aiheellista kysyä: jos vasta kielen avulla ajattelu ja käsitteet voidaan ymmärtää, niin missä mielessä ne edes ovat olemassa ilman sitä? Nähdäkseni Kant tunnistaa tämän ongelman, muttei varsinaisesti pureudu siihen, vaan käsittelee ajattelua ja kieltä eräänlaisena kokonaisuutena, jossa tietyt transsendentaaliset elementit edeltävät kieltä, mutta jonka aktuaalinen käyttö on mahdollista vasta kielen avulla. Objektiivisuuteen tarvittavat peruskäsitteet eli kategoriat ovat *a priori* tietyssä suhteessa toisiinsa, eli ne

filosofian kieleksi.

²⁹ Kant, A 312 / B 369; Suom. Kant 2013.

muodostavat ajattelun peruskäsitteiden järjestelmän, jonka voimme olettaa heijastuvan kielen järjestelmässä.³⁰ Kieli taas sisältää jo itsessään aina ajatteluun tarvittavat rakenteet, kuten kategoriat.³¹ Vaikka kielenkäyttäjän ei tarvitse olla tietoinen näistä rakenteista ja säännöistä, aktuaalinen kielenkäyttö tapahtuu niiden mukaan, eivätkä rakenteet ja säännöt ole aktuaalisen kielenkäytön determinoitavissa. Vaikka Kant siis sanoo, että ”kielet olivat olemassa paljon ennen kielioppeja, puhujat ennen retoriikkaa, runoilijat ennen runoutta”³², hänen ajatuksensa on, että puhuminen ja kommunikoiminen voi tapahtua vain, jos on jo olemassa (universaali) kielen rakenne tai muoto, joka mahdollistaa kommunikaation:

Universaali kielioppi [...] on kielen yleinen muoto. Voimme hyvinkin puhua tuntematta lainkaan kielioppia; ja sillä, joka puhuu tuntematta kielioppia, todellisuudessa kuitenkin on kielioppi, ja hän puhuu sääntöjen mukaisesti, mutta sellaisien, joista ei itse ole tietoinen.³³

Kantille mahdollisuus puheeseen ja kommunikaatioon tarkoittaa lopulta mahdollisuutta universaaliin järjestelmään, jonka sisällä objektiivisia arvostelmia eli kognitioita voidaan muodostaa, välittää ja koetella. Tämä järjestelmä ei ensisijaisesti rakennu kielen vaan universaalien käsitteiden varaan, mutta se on silti jollakin tavoin riippuvainen kielellisestä järjestelmästä ja sen käytöstä. Kantin mukaan ”kognitiomme tarvitsee tiettyä välinettä, joka on kieli. Tämä väline on kuitenkin altis monille muutoksille. Tämän vuoksi on syytä kirjoittaa kuolleella kielellä.”³⁴ Mutta onko kieli Kantille lopulta vain väline, jonka avulla jo olemassa olevia, kielestä riippumattomia kognitioita yksinkertaisesti välitetään muille ja koetellaan? Jos kyllä, on Kant syytä sijoittaa Taylorin jaottelussa vahvemmin Hobbesin,

³⁰ Ks. esim. Kant, LD-W 24:693, A 108-114 ja LB 24:24.

³¹ Ks. Kant, MM 29:804.

³² Kant, LB 24:23, oma suomennokseni.

³³ Kant, LJ 9:11, oma suomennokseni.

³⁴ Kant, LW 24:812, oma suomennokseni.

Locken ja Condillacin edustamiin HLC-teorioihin, jotka tyypillisesti pitävät kieltä pikemminkin ajattelun ja ymmärryksen kommunikoimisen välineenä kuin niiden itsensä olemassaolon ehtona.

Tulkintaerot kuitenkin mutkistavat Kantin sijoittumista Taylorin jaotteluun. Philip Pettitin mukaan Hobbesin teoria kielen ja ajattelun suhteesta oli monisyisempi kuin sen tavallisesti tulkitaan olevan.³⁵ Pettitin mukaan ajatus siitä, että kieli determinoi ja mahdollistaa ajattelun, on itse asiassa peräisin Hobbesilta, ja romantikot, joihin tämä ajatus esimerkiksi Taylorilla yhdistyy, ovat siitä kiitollisuudenvelassa juuri Hobbesille.³⁶ Ei ole kuitenkaan selvää, missä määrin puhutavat ja ajattelutavat Hobbesin tai Kantin näkemyksessä lopulta voivat poiketa toisistaan, ja missä määrin niiden on oltava samanlaisia. Romantikkojen ajatus oli, että eri kielet aikaansaavat erilaisia maailmankatsomuksia ja ajattelutapoja.³⁷ Kantille taas ajattelun yleiset ehdot ovat universaalisti välttämättömiä ja näin ollen kaikille yhteisiä. Näiden ehtojen voidaan sanoa determinoivan yleisen tai universaalin kieliopin keskeisen rakenteen ja funktion. En kuitenkaan näe, miksi Kant ei olisi jossain määrin voinut hyväksyä Herderin ja Hamannin väitettä, että historiallisten, luonnollisten kielten erot aiheuttavat jonkinlaisia eroja tavassa ajatella ja kokea maailmaa. Tällaiset erot eivät kuitenkaan aiheuttaisi ristiriitaa kokemuksen perustavan objektiivisuuden tasolla, joka ei Kantille voi olla minkään empiirisen ja kontingentin, esimerkiksi jonkin luonnollisen kielen, determinoivissa.³⁸

³⁵ Pettit 2008.

³⁶ Pettit 2008, 30. En tässä tahdo ottaa kantaa siihen, onko Taylorin vai Pettitin Hobbes-tulkinta onnistuneempi.

³⁷ Ks. esim. Pettit 2008, 2–30.

³⁸ Jaakko Hintikka jakoi filosofiset kieliteoriat kielen universaalikäsitukseen ja kalkyylikäsitykseen (ks. Hintikka 1997, 227–228). Näkisin Kantin sijoittuvan tässä jaottelussa pikemminkin lähemmäs universaalikäsitystä, siihen sisältyvän jonkinlaisen kieleen ja käsitteisiin perustuvan relativismin tai idealismin takia, kuin kalkyylikäsitystä, jossa maailma on jossakin mielessä saavutettavissa ilman kieltä. Lisää

4 Kommunikaatio ja arvostelmien objektiivisuus

Puhtaan järjen kritiikissä Kant luonnehtii arvostelmia toiminnaksi, joka suhteuttaa kognitioita toisiin kognitioihin apperseption objektiivisessa ykseydessä.³⁹ Lauseen alkuperäisessä kontekstissa Kant pyrkiikin tekemään selväksi, ettei arvosteleminen ole yksinkertaisesti käsitteiden suhteuttamista toisiinsa, vaan kognitioiden suhteuttamista toisiinsa. Erona on se, että kognitiot ovat objektiivisia ja aistimellisiä, minkä vuoksi niiden ehtona voidaan pitää myös aisteja ja aistimuksia. Voimme verrata tilannetta kielen ja käsitteiden suhteeseen; samoin kuin aistimellisuus tarvitsee toimiakseen aisteja, myös ymmärryksen käsitteet tarvitsevat toimiakseen kieltä. Kuten olen jo yllä esittänyt, Kant ajatteli kielten olevan rakenteellisesti logiikan tai universaalin kieliopin määrittämää, ja näin ollen luonnollisesti sisältävän nämä objektiivisuuteen tarvittavat *a priori*-elementit. Juuri tämän universaaliuden takia voimme ymmärtää muiden tekemiä arvostelmia ja kykenemme koettelemaan niiden paikansapitävyyttä.

Tarvitsemme siis kategorioita ja yleisiä arvostelman muotoja objektiiviseen kielelliseen kommunikaatioon, mutta tarvitsemme myös kielellistä kommunikaatiota voidaksemme todella ymmärtää omia kognitioitamme ja voidaksemme verrata niitä muiden arvostelmiin. Tiivistetysti voidaan sanoa, että Kantin mukaan kielellinen kommunikaatio on (1) ihmiselle luontaista/luonnollista toimintaa, joka on (2) välttämätöntä kognitioiden ymmärtämisen ja niiden totuuden koettelemisen kannalta. Myöhempien logiikan luentojen perusteella Kant ajatteli kuitenkin kielen olevan jopa (3) välttämätöntä arvostelmien tekemiselle ylipäänsä. Kielellisen kommunikaation luonnollisuudesta ja merkityksestä arvostelmien varmuudelle Kant kirjoittaa:

ko. erottelusta: ks. Pihlström 1998.

³⁹ *KrV*, B 141–142.

Ihmisillä on luontainen taipumus kommunikoida toisille arvostelmat, jotka heidän ymmärryksensä on tehnyt [...] Vapaus kommunikoida omat ajatuksensa, arvostelmansa ja kognitionsa on todella kuitenkin ainoa ja varmin tapa koetella ja tulla varmuuteen omista kognitioistaan. Sitä joka tämän vapauden poistaa, on pidettävä inhimillisen kognition lisäämisen, ja jopa itse ihmisten pahimpana vihollisena. Sillä näin tehdessään hän vie ihmisiltä ainoan heillä olevan todellisen keinon selvittää ymmärryksensä virheet ja harha-askleet, tulla niistä tietoiseksi ja korjata ne.⁴⁰

Myös seuraava lainaus logiikan luennoilta kuvaa hyvin Kantin näkemystä sekä kognition universaaliudesta että kognition ja ilmaisun yhteenkietoutuneisuudesta:

Jos havaitsen ja ymmärrän jonkin asian täydellisesti, niin minun on voitava kommunikoida ja esittää se jollekulle siten, että tämäkin ymmärtää sen aivan yhtä täydellisesti, olettaen, että hänellä on terve ymmärrys. Ellen kuitenkaan voi näin tehdä, on se varma merkki siitä, etten vielä itsekään ymmärrä sitä kunnolla.⁴¹

Yllä esitetyn perusteella Kant ajatteli käsitteiden ja kognitioiden ilmaisemisen olevan tarpeellista niiden ymmärtämisen kannalta, ja kommunikaation taas sen kannalta, että voimme päästä varmuuteen niiden objektiivisuudesta ja totuudellisuudesta. Tunnetusti Kantin mukaan objektiiviset kognitiot ovatkin kommunikoitavissa, mutta kognitioiden sisältämät aistimukset siinänsä ovat subjektiivisia, eivätkä näin ollen ole kommunikoi-

⁴⁰ Kant, LB 24:150–151, oma suomennokseni.

⁴¹ Kant, LB 24:96, oma suomennokseni. Kantin omaa filosofiaa ja esitystapaa kuitenkin pidettiin vaikeana ja epäselvänä, mikä tietysti häiritsti Kantia. *Prolegomenassa* hän kirjoittaaakin: ”Julkaisen tämän suunnitelman *Prolegomenana* eli johdatuksena kaikkeen tulevaan metafysiikkaan. Jos joku pitää vielä tätäkin hämäränä, niin miettiköön hän sitä, ettei kaikkien suinkaan tarvitse tutkia metafysiikkaa.” (Kant 2005, *Prol.* 4:263, suomenn. s. 49.)

vissa. Subjektiiivisia aistimuksia, kuten mielihyvän ja mielihäpän tunteita, ei Kantin mukaan siis sinänsä voi kommunikoida eli välittää muille, eivätkä ne myöskään kohdistu mihinkään kohteeseen, vaikka ovatkin kohteiden tuottamia.⁴² Tarkastellaan vielä, mitä Kant kirjoitti Beckille kirjeessään heinäkuussa 1794:

[...] representaatiolle, jos siitä on määrä tulla osa tietoaamme, soveltuu vain yksi suuntautuminen johonkin toiseen (kuin mitä se subjekti on, johon representaatio on tarttunut), minkä ansiosta representaatio on kommunikoitavissa toisille ihmisille. Muuten se kuuluisi vain (mielihyvän tai mielihäpän) tunteisiin, joita sinänsä ei voida kommunikoida. Mutta me voimme ymmärtää ja toisille ihmisille viestittää vain sen, minkä osaamme itse tehdä, edellyttäen, että sen tavan, miten havainnoimme jotakin muodostaaksemme representaation tästä tai tuosta, voidaan osoittaa olevan kaikille sama. [...]

Meidän täytyy liittää yhteen, jos meidän on määrä representoida jotakin yhteen liitettynä (jopa avaruus ja aika). Nyt kun otetaan huomioon tämä yhteen liittäminen, kommunikointi toinen toisillemme tulee mahdolliseksi. Annetun moneuden käsittäminen (apprehensio) ja sen ottaminen tietoisuuden ykseyteen (apperseptio) on sama kuin yhteen liitetyn representaatio (ts. se on mahdollinen vain synteessin ansiosta), jos representaationi synteessi käsittämisessä ja sen analyysi sikäli kuin se on käsite antavat tulokseksi yhden ja saman representaation (saavat toisensa aikaan vastavuoroisesti). Tämä yhtäpitävyys suuntautuu johonkin kaikkia sitovaan, subjekteista erilliseen, ts. objektiin, koska yhtäpitävyys ei perustu pelkästään representaatioon eikä pelkästään tietoisuuteen, mutta sitoo silti kaikkia, ts. on pätevää kaikille (kommunikoitavissa).⁴³

Katkelma on nähdäkseni monessa mielessä merkittävä objektiivisuuden suhteen, mutta käsillä olevan kysymyksen kannalta

⁴² Ks. esim. KU 5:206.

⁴³ Kant, Br 11:515; Suom. Kant 2010.

oleellista on se, että kommunikoitavien representaatioiden tai arvostelmien tulee viitata todellisiin kohteisiin sekä olla sellaisia, että ne ovat kommunikaatiossa muiden ymmärrettävissä. Tulkintani mukaan objektiivisuus implikoikin Kantille kommunikoitavuutta, mutta ei välttämättä toisin päin; joidenkin tulkitsijoiden mukaan kauneusarvostelmat ovat Kantille kommunikoitavissa, vaikka eivät olekaan objektiivisia. Universaalista kommunikoitavuudesta puhuminen kuitenkin osoittaa Kantin pitäneen sosiaalisuutta ihmisille olennaisena ja välttämättömänä:

[...] mielemme on kommunikatiivinen siten, että ihminen mielellään kommunikoi ja vastavuoroisesti hyväksyy kommunikaatiota. [...] Tietomme ei ole mitään, elleivät muut tiedä, että tiedämme. Täten on niin, että ihminen koettelee arvostelmiaan vertaamalla niitä muiden arvostelmiin, ja on tyytyväinen jos ne sopivat hänen omiinsa.⁴⁴

Ihmisen ymmärrys on luonnostaan kommunikoivaa. Ja jos se on kommunikoivaa, sen on oltava myös sympaattista, ja sen on oltava kiinnostunut siitä, miten muut sitä arvioivat.⁴⁵

Vaikka yllä olevat katkelmat liittyvät ennen kaikkea maku-arvostelmien tekemiseen, jo aiemmin esitetyn perusteella voidaan väittää, että Kant katsoi kielellisen kommunikaation (ja sen edellyttämän arvostelmien kommunikoitavuuden) olevan välttämätöntä arvostelmien totuuden varmistamisen kannalta. On kuitenkin todettava, että kysymykseen siitä, pitikö Kant kieltä ja kommunikaatiota arvostelmien muodostamisen välttämättömänä ehtona, ei hänen tuotantonsa tarjoa yksiselitteistä vastausta. On mahdollista, että Kant siirtyi tässä kysymyksessä käsityksessään lähemmäs HHH-teorioita vasta uransa myöhemmässä vaiheessa.

⁴⁴ Kant, LB 46, oma suomennokseni.

⁴⁵ Kant, LB 179, oma suomennokseni.

5 Yhteenveto

On selvää, ettei Kant olisi hyväksynyt kaikkia Herderin ja Hamannin esittämiä väitteitä kielen ja ajattelun suhteesta. Vaikka on joitakin tekstuaalisia perusteita väitteelle, että Kant olisi lähellä Herderiä ja Hamannia kysymyksessä arvostelmien ja ajattelun käytännöllisestä kieliriippuvuudesta (Forsterin esityksessä väite 1), ei ole perusteita väittää, että Kant olisi pitänyt käsitteitä tai niiden sisältöä olemuksellisesti riippuvaisena sanojen käyttötavoista (Forsterin esityksen väite 2). Ennen kaikkea erona on, että Herderille ja Hamannille kieli on olemukseltaan sosiohistoriallista, kun taas Kantille sen olemuksen muodostaa universaali kielioppi. Kielen sosiaalisuutta korostava näkemys voidaan löytää myöhemmin esimerkiksi Wittgensteinin yksityiskieliargumentista, jonka mukaan kieli voi olla olemassa vain yhteisössä.⁴⁶ Silti Kantinkin voidaan katsoa edeltäneen Wittgensteinin argumenttia siinä määrin kuin Kant ajatteli empiirisen kielenkäytön ja sosiaalisen kommunikaation olevan edellytyksiä arvostelmien tekemiselle ja niiden totuuden testaamiselle. Vaikka Kantille kielessä keskeistä on sen universaali muoto, eikä kielen aktuaalinen historiallisuus, hän vaikuttaa tulleen varsinkin *Kritiikkien* kirjoittamisen jälkeen halukkaammaksi näkemään kielen ja ajattelun välillä elimellisen yhteyden. En kuitenkaan pidä uskottavana, että Kant olisi pitänyt luonnollisia kieliä filosofisesti merkittävinä erilaisten ajattelutapojen aikaansaajina, mutta hän vaikuttaa pitäneen kieltä ylipäänsä välttämättömänä instrumenttina ajattelussa.

Näkemykseni on, että Taylorin jaottelun suhteen Kant liikkuu uransa aikana HLC-teorioista lähemmäs HHH-teorioita jääden lopulta kuitenkin näiden välimaastoon. Kantin teksteistä ja luennoista löytyy perusteita näkemykselle, että ajattelu ja tietoisuus jossain mielessä joko edeltävät kieltä tai determinoivat sen mahdollisuuden. Kuten muistamme, Taylorin HHH-teorioissa olennaista on kielen *konstitutiivisuus*. Kantin ei voida sanoa pitäneen kieltä vahvasti konstitutiivisena, sillä

⁴⁶ Ks. Wittgenstein 1953/1999, §241–247 ja §43.

vaikka kielellinen kommunikaatio on hänelle ehto ymmärtämiselle ja tiedolle, hän vaikuttaa ajatelleen, että kielen perustana tai "alla" on kuitenkin universaali looginen muoto ja peruskäsitteet, joiden olemassaolo ei ole riippuvainen kielestä. Tästä huolimatta Kant näkee kielen ja ajattelun yhteyden niin tiiviinä, että on perusteita sijoittaa hänet ainakin vahvana vaikuttajana myös HHH-teorioiden yhteyteen. Tätä tulkintaa tukee se, että Kantin mukaan ajattelu on "puhetta itsen kanssa", eikä ihminen voi ymmärtää sen enempää muita ihmisiä kuin itseäänkään ilman todellista, kielellistä kommunikaatiota.

Kantin näkemyksen mukaan kielten universaali kielioppi on lähes identtinen ymmärryksen universaalisten loogisten muotojen kanssa.⁴⁷ Luonnolliset kielet ovat siis rakentuneet kategorioiden mukaisesti, minkä vuoksi kykenemme niiden avulla esittämään objektiivisia eli kohteita koskevia arvostelmia. Tämä ei kuitenkaan takaa, että arvostelmat olisivat välttämättä tosia, vaan kuten Kant luennoillaan esitti, arvostelmien totuuden varmentamisessa tarvitsemme kieltä ja kommunikaatiota, jotka ovat tässä mielessä totuuden edellytyksiä.⁴⁸

Kant esitti myös toistuvasti, että kieli on ymmärtämisen edellytys.⁴⁹ Tästä huolimatta peruskäsitteet eli kategoriat ovat kielestä riippumattomia; kieli ei determinoi kategorioita, vaan päinvastoin. Luonnollisten kielten eroista huolimatta niiden universaali kielioppi on sama ja heijastaa intuition muotoja⁵⁰ ja kategorioita, jotka ovat kaikille ihmisille samat, mille lopulta arvostelmien objektiivisuuskin perustuu. Siinä määrin kuin kielelliset ilmaukset vastaavat tai ilmaisevat objektiivisia eli kohteisiin viittaavia yleispäteviä arvostelmia, myös kielelliset ilmaukset voivat olla objektiivisia. Näin ollen kielen ja ajattelun suhde on Kantilla tiivis. Yhtäältä arvostelmien tai kognitioiden objektiivisuus perustaa kielen ja kommunikaation objektiiv-

⁴⁷ Esim. Kant, LD-W 24:693.

⁴⁸ Ks. esim. Kant, LB 24:150-151 ja LB 46.

⁴⁹ Esim. A 312 / B 369 ja LD-W 24:781.

⁵⁰ Ks. Kant, A 19-41/B 33-58.

suuden mahdollisuuden, ja vasta tämän *a priori* perustuksen varassa kieli ja kommunikaatio ovat mahdollisia. Toisaalta kieli ja kommunikaatio ovat kuitenkin edellytyksiä ymmärryksen objektiiviselle käytölle ja sille, että subjektit ymmärtävät omia kognitioitaan. Kieli ja kommunikaatio ovat siis tulkintani mukaan ainakin myöhäisvaiheen Kantille ajattelun ja objektiivisen arvostelemisen edellytyksiä samoin kuin aistit ovat edellytyksiä aistimellisuuden muodon objektiiviselle materialisoitumiselle aistimuksissa.⁵¹

Turun yliopisto

Kirjallisuus

Immanuel Kantin teokset

A/B *Kritik der reinen Vernunft* (1781/1787, AA 4/3)

An *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798, AA 7)

Br *Briefwechsel* (AA 10–13)

KU *Kritik der Urteilskraft* (1790/1793, AA 5)

LB *Logik Blomberg* (1770s, AA 24)

L D-W *Logik Dohna-Wundlacken* (1792, AA 24)

LJ *Logik Jäsche* (1800, AA 9)

LW *Wiener Logik* (ca. 1780, AA 24)

MM *Metaphysik Mrongovius* (1782–83, AA 29)

Prol. *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (1783, AA 4)

⁵¹ Kiitän seuraavia henkilöitä ja seminaareja osallistujineen tämän artikkelin sisällön ja aikaisempien versioiden kommentoinnista: Olli Koistinen, Tapio Korte, Hemmo Laiho, Tuomas Tolonen, Valtteri Viljanen, *Rationalistipiiri, 11th Nordic Workshop on Early Modern Philosophy, Ajatuksen arvioitsijat ja toimitus*. Lisäksi kiitän *Koneen säätiötä* tutkimusrahoituksesta.

Suomennokset

- Kant, Immanuel (2005 [1783]) *Prolegomena*. Suom. Vesa Oittinen. Helsinki: Gaudeamus.
- Kant, Immanuel (2010 [1759–1799]) *Kirjeenvaihtoa 1759–1799*. Suom. Panu Turunen. Turku: Areopagus.
- Kant, Immanuel (2013 [1781/1787]) *Puhtaan järjen kritiikki*. Suom. Markus Nikkarla ja Kreeta Ranki, työryhmän johtaja Olli Koistinen. Helsinki: Gaudeamus.

Muu kirjallisuus

- Brandt, Reinhardt (1991) *Die Urteilstafel*. Hamburg: Felix Meiner.
- Forster, Michael N. (2012) "Kant's Philosophy of Language?", *Tijdschrift voor Filosofie* 74, 485–511.
- Forster, Michael (2017) "Johann Gottfried von Herder" teoksessa E. N. Zalta (toim.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Spring 2018 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/herder/>
- Herder, J.G. (2002 [1772]) "Treatise on the Origin of Language" teoksessa J.G. Herder, *Philosophical writings*, toim. M. Forster. Cambridge: Cambridge University Press, 65–164.
- Hintikka, Jaakko (1997) *Lingua Universalis vs. Calculus Ratiocinator: An Ultimate Ultimate Presupposition of Twentieth-Century Philosophy (Selected Papers 2)*. Dordrecht, Boston, Lontoo: Kluwer Academic Publishers.
- Muller, Robin M. (2010) "Kant and Saussure", *Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio* 3, 130–148.
- Perconti, Pietro (1999) *Kantian linguistics*. Münster: Nodus Publikationen.
- Pettit, Philip (2008) *Made with words: Hobbes on language, mind and politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Pihlström, Sami (1998) "Jaakko Hintikka, Ludwig Wittgenstein ja vuosisatamme filosofian kahtiajako", *Niin et Näin* 3, 38–48.
- Taylor, Charles (2016) *The language animal*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1999 [1953]) *Filosofisia tutkimuksia*. Suom. Heikki Nyman. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Wolff, M. (1995) *Die Vollständigkeit der kantischen Urteilstafel*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

